

Б.Д. ДУЙСЕНОВ

«КИТАБ АД-ДУРРА АЛ-МУДИЙА» (XIV F.) ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ ТУЫНДЫ ТҮБІРЛЕРИ

Түркітану ғылымында көне және орта түркі ескерткіштерін зерттеу қажеттілігі ешқандай күмән тудырмайды. Жазба ескерткіштер тілін менгеру – жалпы халықтық және әдеби тілдің даму тарихының өзекті проблемаларын зерделеу үшін өте қажет [1, 5]. Бұл зерттеу жұмысында XIII–XIV ғасырларда Мысыр (Египет) мен Шамда (Сирия) түзілген Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштері тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері қарастырылады. Соның ішінде «Китаб ад-дурра ал-мудийа фи-л-луға ат-туркийа ‘ала-т-тамам уа-л-камал»

المضيَّةُ فِي الْلُّغَةِ "الشَّرْكِيَّةِ عَلَى التَّنَمَّامِ وَالْكَمالِ

«Kitab ad-durrat al-mudiyah fi-l-lugha at-turkiyya ‘ala-t-tamam wa-l-kamal». Түрік тілінің жарқыраған інжу-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап» деген атпен түркологияға танымал болған, XIV ғасырда Мысыр елінде Мәмлүк қыпшақтары тілі туралы түзілген арабша-қыпшақша сөздігінің қорындағы лексемалардың қазіргі қазақ тіліне туыстық, жақындық деңгейлері қарастырылады.

Қазак тіл білімінде бұл жазба ескерткіш профессор Э. Құрышжанұлы мәліметіне сәйкес, «Түрік тілінің жарқыраған інжу-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап» деген атпен, ескерткіш туралы энциклопедиялық үлгіде берілген жалпылама және тағы да басқа ғалымдардың қысқаша деректерімен танылды [2, 362–363].

Дегенмен, аты аталып отырған бұл жазба ескерткіш қазірге дейін Орта Азия түркілері тіліне, оның ішінде ескі қыпшақ тілінің тарихи жалғасы болып табылатын қазақ тілінің тарихына қатысты зерттеу нысанына алынған емес. Ал әрбір өскелен өркениетке үмтүлған ел өз мәдениетінің, соның ішінде ділінің, тілінің тарихи қалыптасу жолына үнемі назар аударып отыратындығы адами және қоғамдық қатынастардың негізгі бір категориясы болып табылады.

Жазба ескерткіш мәтінінде берілген ескі қыпшак сөздері 1) түбір немесе 2) туынды түбір формасында қолданылған. Түбір сөздер, сондай-ақ туынды түбірлер ортағасырлық ескі қыпшак тілі айтылымында берілген. Бірақ бірқатар

сөздердің айтылымы оғыз тілдеріне қатысты болып келеді, мысалы: **dam ضَامٌ** шатыр (За, 10)¹, **diz دِيزْ** тізе (13b, 6).

Жалпы алғанда, зат есімдер тобына жататын түбір сөздер жазба ескерткіште бір буынды тұлғада қолданылған (Мәмлүк қыпшақтарына қатысты басқа ескерткіштерде де солай кездеседі), мыс.: **aš** □ ac (22b, 2), **boz بُونظُز** боз (жылқы) (8b, 2), **bu بُو** бұ(л) (3b, 6), **ay آيْ** □ **Aй** (2a, 13), ауу **آيْفَ** □ **ай** (24a, 12), **av آيْفَ** □ **аң** (4b, 16), **bay بَأَيْ** **бай** (14a, 12), **bil بِيلْ** **бел** (13a, 14), **bey بَيْهِ** **бей** (22a, 6), **at ئَتْ** □ **ат**, жылқы (8a, 9), **beg بَيْكَ** **бек** (14a, 2), **bal بَالْ** **бал**, ара балы (6b, 9), **but بُوتْ** **пут**, бұт (13b, 6), **can جَانْ** **жан**, рух (13b, 4) және т.б.

Жазба ескерткіш тіліндегі туынды түбірлер сөзден сөз тудыруши аффикстердің көмегі арқылы, яғни аффиксациялану жолымен жасалынған. Бірқатар түбір сөздердің құрамындағы аффикстер байырғы буындар немесе силлабофонемалар болып табылса, кейбір аффикстер ортағасырлық сөз қолданысының, яғни ауызекі тілдің ықпалы болып келеді. Бұл ретте де жалпы түркі тілдеріне ортақ сөзжасам занылыштарының сакталатындығы байқалады, мысалы: **avus** «алақан, уыс» (13a, 12) тұлғасы «Құдатғу білік» дастанында да осы мағынаға жақын, осы дыбыстылу формасында қолданылған, қараныз: **avus** «горсть» [3, 70]. Бұл тұлғаның қалыптасу тарихын силлабофонемалық **a + v** түбірі мен **uč (ič/ič)** калпындағы етістік мағыналы түбір сөздің кіріге тіркесуі арқылы қалыптасқан деп шамалауға болады. Қолжазбада кездесетін **alğış** «алғыс, дұға, бата» (4b, 14) сөзі де құрделі даму жолынан өткен байырғы түркі лексемасы болып табылады, қалыптасу формасы көне түркілік **«alığ»** қимыл атауы + **iş/iš** тұлғасының кірігуі арқылы жасалынған. Сөз тұлғаларының кірігуі барысында алғашқы

¹Жақша ішіндегі цифр және әріп косындысы арқылы берілген шартты белгілер жиынтығы колжазбаның бетін, ал олардан кейін үтір арқылы берілген араб цифrlары колжазбадағы жолдардың реттік қатарын білдіреді.

түбір құрамындағы ы (?) фонемасы түсіп қалған, қараныз: ALJQ I. своеование [3, 35]. Қолжазбадағы aqnuна «жарыс арбасы» (3a, 6) тұлғасы ескі қыпшақ ауызекі тілінің ықпалы арқылы жасалынған, сөздің негізгі тұлғасы байырғы түркілік «AQ» [3, 48] етістігінің ауыспалы мағынада қолданылуы арқылы жасалынған. Сөздің кейінгі дамуы барысында туынды «aqnu» тұлғасына құрделі құрамды -n + аффиксі жалғануы арқылы жасалынған. Бұл аффикс көне түркілік ARQUN «скакун» лексемасының құрамында кездеседі. Қолжазба мәтінінде кездесетін ašaq (aşıq) «бас киім» – дұлығаның бір түрі болуы мүмкін (11a, 9) тұлғасы Махмуд Қашғаридан осы формада, бірақ «тау бөктері» (подножие горы) мағынасында қолданылған. Ескі қыпшақ ауызекі тілінің әсерімен сөздің бастапқы буыны айтылым барысында қысқаруға ұшыраған, яғни сөздің бұл тұлғасы ұқсату зандылығы бойынша жасалынған. Қолжазбада осы іспетті тарихи тұрғыдан алғанда құрделі сөз болып табылатын, бірақ ескі қыпшақ тілінде негізгі, тұрақты тұбір түріндегі қолданылған бірқатар лексемалар кездеседі, мысалы: boğaz بَغَازْ бұғақ, кенірдек (13a, 8), borçlı بُورْغِيْنِيْزْ мүйіз (7b, 2), bozza بُوْظَهْ боза – сусын түрі (4a, 9), аймак (3a, 12), budaq بُتَّاقْ бұтқақ (5b, 13), budur بُودْرْ бұдыр (3b, 14), bugav buğav بُغَافْ бұғағ (9a, 2), çekirdek شاکِرْدَكْ дән, дәнек (5b, 2), çekirge جَكِيرْگَا шегіртке (8a, 2), çekirge چَكِيرْگَا шегіртке (9b, 8), çeküç جَكْعُصْ шекіс, шекісу (10a, 14), ekin اِكِينْ егін (5a, 7; 6a, 13), ısig إِسِيجْ пайда, кіріс, түсім (4b, 10), quyu فَيِّ құдық (4a, 2), kağid كَاجِيدْ қағаз (21a, 12), keyik گَايِيكْ жабайы (7b, 13), kiriş كِيرِشْ кіріс (садаққа байланысты) (11a, 9), semege جَمِيكْ енбекакы, жалақы (23a, 4) және т.б. Бұл лексемалардың шығуы, қалыптасуы, даму тарихы түркологиялық арнайы енбектерде қарастырылып та, айтылып та жүр.

Қолжазбада берілген зат есімдердің және бір тобын мынадай лексемалар құрайды, қараныз: arvana اَرْوَانَا аруана (7a, 11), borç بُورْجْ борыш, kilit کِيلْтْ кілт (9b, 11), kağid كَاجِيدْ қағаз (10b, 4), kirez كِيرَزْ шие (черешня) (5b, 4), çetik چَيِّتكْ мысық (8a, 4), çetlevük چَلَلُوكْ фисташки (5a, 14), bisaq بِسَاقْ көше, kinci گِينْжِي құнжіт (6a, 11). Бұл лексемалар Мәмлүк қыпшақтары жазба

ескерктіштерінің барлығында кездеседі. Ортағасырылық түркі тілдерінің сөздік қорында жиі қолданылғанымен кірме сөздер болып табылады.

Қолжазба тіліне қарағанда Мәмлүк қыпшақтары ауызекі тілінде түбір зат есімнің туынды тұбірін түзетін -lıq/-lik аффикстерінің қолданылғандығы байқалады, қараныз: ağaçlıq أغاْشْ لِقْ орманшылық (6a, 2), aşlıq آشْ لِقْ азық үшін пайдаланылатын бидай (6a, 13), aydılıq آيْدِنْ لِقْ ай сөулесі, ай нұры (2a, 13), yeşillilik يېشِيلْ لِكْ көкөніс (5a, 7). Жалпы алғанда бұл лексемалардың мән-мағынасын тап басып, дәл анықтау мүмкіндігі жоқ. Дегенмен лексемалардың тұбір мағынасымен салыстыра қарағанда -lıq аффиксінің көптік мәнге ие екендігі байқалады. Бұл көптік мән тұбір сөздің негізгі мағынасымен байланысты, ал -lıq/-lik аффиксі осы мәнді жалпы процестік, қымылдық мағына ретінде нақтылайды. Бұл аффикс еліктеуіш сөздерден туынды тұбір зат есім жасағанда даралық мәнге ие жалпы есімдер құрамында жұмысалады, қараныз: kiklik گىكِيلْ кекілік (12a, 8), жасалу ұлғасы: еліктеуіш сөз + аффикс. Осы аффикстің -luq вариантының және қатаң дауыссыздан басталатын -luq аффиксінің дара мәнде нақтылау мағынасын беретін түрі де кездеседі, қараныз: qolluq قُولْلُقْ қолтық, білек қапсырмасы атауы (11b, 8), qoltuq قُولْتُقْ қолтық (13a, 10). «Кейбір түркологтар -лық жұрнағының этимологиясын үйғыр тіліндегі «толы» мағынасында жұмысалатын лық сөзімен байланыстырады. Э.В. Севортянның көрсетуінше, бұл пікірді алғаш рет өзінің «Үйғыр тілінің грамматикасы» деген енбегінде А.К. Боровков ұсынады да, кейін «Башқұрт тілінің грамматикасы» деген енбегінде Н.К. Дмитриев қайталаіды. «Дәл осы «толы» мағынасында армян тілінде де лық тұлғалы сын есімнің болуы мәселені қынданда түседі және лық сөзінің сөз тудырушы -лиг жұрнағына қатысын ашу үшін әлі де болса қосымша деректер керек сиякты», – дейді Э.В. Севортян» [4, 12].

Қолжазбада кездесетін қосымшалардың және бірі - -saq/-şıq аффиксі, мысалы: ağırsaq (ağırsıq) أَغِيرْشِيقْ үршық (10a, 2), ezułık, жіңішке варианты -çek, мысалы: kerşek گُرْشَكْ «керек, керекті» (20b, 8), könçek گُونْجَكْ көншек, көйлек-көншек (12b, 2). Бұл аффикс тұбірге жалғана отырып, көптік мәндегі немесе жиі қайталанатын іс-әрекетті білдіреді, жаңа мағынаға ие туынды тұбір жасайды және етістік тұбірінен ту-

ынды зат есім түзе отырып, тұбірге жи пайдаланылатын зат, нәрсе ұғымын береді, қараныз: emček (emeček) ئەمچەك ئەمшек (13a, 16). Қолжазба мәтінінде кездесіп отырған -suq//-šuq аффиксі де тұбірге жалпылық мағынасын бере отырып туынды тұбір зат есім түзді, қараныз: bagarsuq بَغَارْصُوقْ iшек-карын, жылы-жұмсақ (13b, 2), dumšuq دُمْشُوقْ тұмсық – құс тұмсығы (12a, 12).

Колжазбада зат есімнен туынды зат есім тұбірін жасайтын қосымшалар қатарында -č, -če; -čı, -čı аффиксі қолданылған, қолжазба мәтінінде байырғы тұркі лексемалары құрамындаға қолданылады, қараныз: čom(i)čče جُونْجَهْ шөміш, ожаудың бір түрі (10b, 6), demüriččı دَمْرُرِيْچِيْ темірші (18a, 4), kömüriččı كُمْرُرِيْچِيْ көмірші (18a, 4), bardaqiččı بَرْدَاقْ جَيْ (құмыра жасайтын ұста) (18a, 10). «-чы» жұрнағының бұл мағынасы қазіргі тұркі тілдерінің кейбіреулерінде күні бүгінге дейін сақталып қалған. Ұйғыр тілінің лобнор диалектісінде чайчі – житель села Чай. Қырғыз тілінің ички-лик говорында алойчы – алаец. Қазіргі қазақ тілінде қалаши, базарши формасында айтылатын сөздер бар» [4, 19]. Мұндай туынды тұбірлер қаралып отырған ескерткіш мәтінінде өте жи кездеседі, басқадай Мәмлүк жазба ескерткіштерінде кездеспейді. Туынды тұлғаның жасалу жолы есімді сөз тіркесі – аффикс үлгісіне құрылған, мысалы: bardaqiččı < bardaq + ič + čı. Алғашкы келтіріліп отырған čom(i)čče лексемасының құрамындағы -mč дауыссыз дыбыстар тіркесін көне тұркі тілінде жи қолданылған -nč қатаң дауыссыздар тіркесінің есік қыпшақ ауызекі тілінде 1 (ы) қыстырынды дауысты дыбыстың және үнем заны әсерінен туындаған аллофондық варианты.

Колжазбада берілген лексемалар құрамында етістіктердің заттануы арқылы жасалынған зат есімдер де кездеседі, мысалы: kesek گىسەك кесек (нан тілімі) (6b, 7). Бұл туынды тұбір kes инфинитивіне -ek аффиксінің жалғануы арқылы түзіліп отыр. Қолжазбадағы čiçek چىچەك бәйшешек (гүл) (5a, 7) лексемасы да осы үлгіде түзілген. Мұндағы čiç тұбірінің көне мағынасы – «рассеиваться», «распространяться» [5, 143], ал жоғарыдағы мысалдар аффикстің мәндік аясы кеңіп, жалпылық және нақтылық мәндерге ие болғандығын көрсетеді.

Колжазба мәтінінде keymek گىنەك киім түрі

(11a, 11), barmaq بَرْمَاقْ бармақ (13a, 12), mercimek اوْلمَاقْ مَرْجِمَاكْ жасымық (6a, 9), avlamaq اَوْلَامَاقْ اَنْشِلَامَاكْ аңшылық (12a, 14), išmek ئىشْمَاكْ iшімдіктер, сусындар (6b, 3), qaytaq قَيْتَاقْ қаймак (6b, 5) сияқты лексемалар құрамында -maq/-mek аффиксі қолданылады. Бұл мысалдарға қарағанда -maq/-mek аффиксі етістіктерден жалпылық мәнге ие туынды зат есімдер түзді.

Мәмлүк қыпшақтары ауызекі тілінде қолданылған байырғы тұркі және кірме сөздер фонологиялық сөйленіс ерекшеліктерімен аныкталады. Қолжазбада берілген, Мәмлүк қыпшақтары ауызекі тілде қолданған лексемалардың қолданылуы, туынды тұбірлердің жасалу жолдары тұбір, туынды тұбір лексемалардың буындық, морфологиялық (сөзжасам) ерекшеліктері қазақ тіліне өте жақындығымен көзге түседі.

ӘДЕБІЕТ

1. Күрьышсанов А.К. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, 1970.
2. Құрышсанұлы Ә. «Китаб әд-дурра әл-мудија фил-луғат ат-туркийа уә-л-камал» // Туркістан халықаралық энциклопедия, Алматы, 2000.
3. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
4. Қерімұлы Ә. Тұркі әдебиеті ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIV ғасыр). Алматы, 1999.
5. Құрышсанұлы Ә., Комеков Б.Е., Дүйсен С.Ж. Есқи қыпшақ тілі. Алматы, 2007.

Резюме

Рассматриваются уровни родственного соотношения с современным казахским языком лексем арабско-кипчакского словарного фонда, образованного на языке кипчакских мамлюков. Как известно, они правили в Египте в XIV веке. Производные корни на языке письменных памятников образованы с помощью словообразующих аффиксов, то есть путем аффиксации. Если аффиксы, содержащиеся в некоторых корневых словах, являются исконными слогами или же силлабофонемами, то это ассимиляция аффиксов на средневековое словоиспользование, то есть влияние просторечия. Всесторонне анализируются производные корни существительных.

Summary

The article examines levels of related correlations lexemes of Arabo-Qipchaq lexical fund, formed at the language of Qipchaq Mamluks with the modern Kazakh language. Mamluks governed Egypt in XIV century. The derivative roots at the language of epistolary monuments were formed with the help of formative affixes, i.e. by means of affixation. If affixes that are kept in some root words are original syllables or syllabophonemes, then it is an assimilation of affixes for medieval word usage, i.e. country speech influence. The derivative roots of substantives are analyzed comprehensively.